

Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць. Вип. 6 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОПГрінь Д.С., 2017. С. 124-129.

УДК 94(477.72/74):262.12:001 "18"

**НАУКОВО-БОГОСЛОВСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МОСКОВСЬКОГО
МИТРОПОЛИТА МАКАРІЯ (БУЛГАКОВА)
В ОЦІНЦІ ІЄРАРХІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

Н.М. ДІАНОВА,
доктор іст. наук, проф.,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова
(Україна)

Московський митрополит Макарій (Михайло Петрович Булгаков; 1816-1882 рр.) відомий не лише як видатний церковний діяч, але й російський богослов та церковний історик. Його життєвий шлях неодноразово пересікався з ієрархами Російської православної церкви, які в подальшому очолювали Херсонську єпархію: Інокентієм (Борисовим), Димитрієм (Муретовим) та Никанором (Бровковичем). Їхні стосунки найбільше проявилися в царині наукової та освітянської діяльності. Макарій (Булгаков) народився й отримав середню духовну освіту в Курській губернії, проте формування його світогляду та наукових інтересів відбулося в Україні під час навчання в Київській духовній академії (1837-1841 рр.). На той час КДА стала важливим науково-освітнім центром Російської імперії, де завдяки зусиллям її ректора – Інокентія (Борисова) (1830-1840 рр.) панувала творча атмосфера, яка сприяла появі талановитих науковців та священнослужителів. Не став виключенням і Михайло Булгаков, який прийняв в Академії постриг під іменем Макарій. Його випускний твір «История Киевской духовной академии» за рішенням Академічної Конференції мав бути публічно прочитаним у присутності митрополита Філарета (Амфітеатрова). Протоієрей С. Серафимов, який на той час був студентом Академії, пізніше згадував, що за браком часу на повне прослуховування значного за обсягом твору (60 аркушів) митрополит пообіцяв Макарію, що повністю її почитає вже в опублікованому вигляді, що свідчить про повне схвалення зазначеної праці [1, с. 29].

«Историю Киевской духовной академии» Макарій писав під керівництвом Інокентія (Борисова) й опублікував її в 1842 р. з його благословення. Саме в КДА розпочалися наукові стосунки цих непересічних особистостей, які мали продовження в майбутньому. Один із таких епізодів стосується праці самого Інокентія (Борисова), яку він розпочав ще в період свого ректорства в Академії. Йдеться про «Догматический сборник», у якому

автор планував подати точні переклади усіх найважливіших викладень православної віри, які приймалися Вселенською церквою від початку християнства і до останнього часу. Тоді Інокентій встиг написати лише частину цього твору, але у подальшому доопрацював його й подав на розгляд цензури. Ця процедура була досить довготривалою. Збірник потратив до Макарія (Булгакова), який був членом С-Петербурзького духовно-цензурного комітету (1844-1848 рр.). Проте лише в 1855 р. він написав Інокентію, що отримав на рецензію його збірник, надісланий директором канцелярії обер-прокурора Св. Синоду К.С. Сербіновичем разом із зробленими ним зауваженнями. У листі Макарій зазначив, що самого збірника не прочитав, а лише перегорнув, цікавості ради, а тому не може поручитись за його ґрунтовність. Висловив думку, що книгу необхідно видати, але під іншою назвою, менш помпезною та багатообіцяючою і з більш скромною передмовою. При цьому порадив зробити деякі, найбільш важливі виправлення, так як більша частина зауважень не представляє особливого значення [2, с. 535]. До речі, цей збірник так і не був виданий у повному обсязі, лише уривки Інокентій опублікував в академічному журналі «Воскресное чтение». Проте повний варіант рукопису «Догматического сборника», ще на початку ХХ ст. зберігався під № 2079-2080 в архіві Св. Синоду [3, с. 91].

Макарій (Булгаков) впродовж 1842-1850 рр. був професором, а в 1850-1857 рр. і ректором С-Петербурзької духовної академії, де серед інших предметів викладав і догматичне богослов'я. Не викликає сумнівів його належна фахова підготовка, адже богословські дисципліни в КДА йому викладали Інокентій (Борисов) та Димитрій (Муретов), які користувалися заслуженим авторитетом в Російській імперії. Проте богослов'ям молодий бакалавр до того часу не займався, проявляючи більший інтерес до історичної проблематики. Попри труднощі при розробці нового курсу він мав відразу писати текст своїх лекцій і віддавати їх до друку. Тож розділи лекцій були публіковані в «Христианском чтении». Цілком вірогідно, що Макарій міг скористатися лекційним матеріалом і програмою відповідного курсу Димитрія (Муретова). У листах до свого товариша по Академії – в подальшому протоієрея Херсонської єпархії С. Серафимова він писав, що користувався записами лекцій по богослов'ю, які читались в КДА. У 1847 р. Макарій (Булгаков) опублікував свій курс лекцій з догматичного богослов'я окремим накладом під назвою «Введение в православное богословие». За цю працю він у тому ж році отримав ступінь доктора богослов'я. При цьому він не посилався на лекції свого наставника – Димитрія (Муретова), який відіграв неабияку роль у формуванні світогляду свого учня. У зв'язку з цим виникла неприємна історія, яка набула певного розголосу. Макарію дорікали, що робота є лише передрукованими лекціями Димитрія, який будучи людиною надзвичайно скромною, ніколи не висловлював дорікань з цього приводу. Дивлячись на надіслане йому видання Димитрій жартував про роботу свого колишнього учня: «тут мій хрестик, а його ланцюжок». Професор Ф. Тітов навіть висловив версію, що Димитрій уже готував свої лекції до друку, коли

отримав від Макарія опублікований ним твір. Після уважного прочитання він спалив свої рукописи, щоб вони не могли скомпрометувати його вихованця.

Щоб розвіяти всі чутки, професор КДА по догматичному Богослов'ю М. Ястребов провів ретельне дослідження й порівняльний аналіз рукописних академічних лекцій Дмитрія й зазначеного твору Макарія й прийшов до висновку, що між ними немає тієї ідентичності, про яку йдеться. Тож усі розмови про плагіат він вважав безпідставними [4, с. 237-239].

Подібну думку висловив протоієрей Г. Флоровський (випускник історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету (1916 р.), в еміграції – священик, доктор і професор догматичного богослов'я), який не вбачав прямого впливу Дмитрія (Муретова) при написанні «Введения...». Він вважав, що філософське розкриття догмату, якого дотримувався Дмитрій, автора просто не цікавило. Його більш приваблювали схоластичні прийоми не притаманні його наставнику [5, с. 219-220].

Продовженням розробки богословської проблематики у науковій творчості Макарія (Булгакова) стало видання у 1849 р. першого тому повної версії «Догматического богословия» (наступні томи були опубліковані впродовж 1849-1853 рр.). Попри те, що цей твір неодноразово перевидавався й був перекладений французькою, враження від нього у богословів було двоїстим. З одного боку це було найбільш повне видання, яке включало величезний масив зібраного матеріалу, викладеного вперше російською мовою в загальнодоступному вигляді. Його схвально прийняли в суспільстві. Позитивні рецензії були опубліковані в пресі, в тому числі й світській, зокрема в журналах: «Московитянин», «Журнал Министерства народного просвещения», «Отечественные Записки» та інших. Згідно з дорученням Академії наук рецензію на це видання мав надати Інокентій (Борисов) – на той час уже архієпископ Херсонський і Таврійський. Він дав такий блискучий відгук, що за Макарієм назавжди закріпилась репутація першого російського богослова. Архієпископ відзначав важливість видання, завдяки якому богослов'я стало складовою частиною російської літератури. При цьому він назвав зазначену працю самостійною та оригінальною.

Варто зазначити, що впродовж 1840 – 1850-х рр. тривало листування Інокентія (Борисова) з Макарієм (Булгаковим). Збереглися 19 листів Московського митрополита до нього, опублікованих М. Барсовим. В одному із них, датованому 25 квітня 1855 р. Макарій писав, що з великим задоволенням і розчуленням прочитав надіслані йому проповіді архієпископа, а останню, виголошену в Одесі, зі сльозами на очах [6, с. 86]. Це вказує на приятні стосунки, які збереглися між колишнім учителем і його учнем.

Друг Інокентія (Борисова), один із видатних богословів ХІХ ст., професор і ректор Московської духовної академії, в подальшому архієпископ Харківський, згодом Черніговський – Філарет (Гумилевський) негативно оцінив богословську працю Макарія. Будучи талановитим науковцем, який вдумливо, творчо і відповідально відносився до своєї наукової роботи, він назвав «Введение в православное богословие» Макарія «вздорной путаницей, в которой ни логического порядка, ни силы в доказательствах нет»... На відміну

від Макарія він відмовився від пропозиції обер-прокурора Св. Синоду М.О. Протасова похапцем написати й швидко опублікувати новий класичний підручник з богослов'я для духовних навчальних закладів. Лише в 1864 р. професор видав «Православное догматическое богословие» над яким вдумливо працював більше десяти років.

Філарет (Гумилевський) в статті «Кирилл и Мефодий» висловив серйозні зауваження до богословського твору Макарія. Він дорікав йому в деяких неточностях і навіть в змішуванні канонічних та апокрифічних книг, що ставило під сумнів не тільки наукову компетентність дослідника, але й його православність. Макарій відповів преосвященному Філарету публічно – в короткій статті, опублікованій в «Христианском чтении», і особисто – в листі, де спростував усі звинувачення. Здавалося, що Філарет (Гумилевський) був задоволений [7]. Але достеменно це залишилось невідомим.

Протоіерей Г. Флоровський досить скептично відізвався про «Догматическое богословие» Макарія. Безпосередня заслуга Г. Флоровського, власні оцінки якого стосовно діяльності ієрархів Російської православної церкви були не завжди ліберальними, полягала в тому, що він дослідив позиції провідних богословів щодо вказаного твору Макарія (Булгакова). Він, на відміну від Інокентія (Борисова), вважав, що автору не було в чому проявити свою самостійність та оригінальність, так як він займався простим порівнюванням текстів, не підозрюючи навіть, що їх потрібно підняти до живого догматичного споглядання й досвіду духовного життя. Більш того, до богословської проблематики Макарій залишався цілком байдужим і просто не сприймав її належним чином. В його догматиці не вистачає церковності, а тому вона холодна й не переконлива у викладенні. Г. Флоровський взагалі назвав Макарія богословом-бюрократом, догматика якого є типовим продуктом Миколаївської епохи [8, с. 221-222].

Не досить високої думки про богословські праці Макарія був і архієпископ Херсонський та Одеський (1883-1890 рр.) Никанор (Бровкович). Його стосунки з Макарієм розпочалися ще в період перебування в С-Петербурзькій духовній академії, де він прийняв чернецтво й після завершення навчання зі ступенем магістра залишився працювати в Академії на кафедрі Богослов'я (1851 р.) Творчий підхід молодого викладача при підготовці та проведенні лекцій та відступ від підручника по Богослов'ю, автором якого був ректор академії Макарій (Булгаков), спричинили незадоволення останнього та переведення Никанора на кафедру полемічного Богослов'я. Ректору не сподобалося, що Никанор захоплювався філософією й дозволяв собі на лекціях розглядати теорії Бруно Бауера, І. Канта та Л. Фейєрбаха хоча б і в плані критичного аналізу. Ця конфліктна ситуація негативно позначилась на здоров'ї о. Никанора та наклала відбиток на його подальшу кар'єру [9, с. 119-120]. Працюючи під керівництвом Макарія впродовж п'яти років, Никанор був добре знайомий з його науковим доробком. Він вважав свого наставника людиною надзвичайно працювитою, шлях якої в науці прямий і ясний. При цьому зазначав, що він у своїх дослідженнях є надзвичайно об'єктивним, що легко пояснюється повною відсутністю власних поглядів. Ця об'єктивність,

викликана байдужістю простежувалась, на його думку, в богословських працях Макарія (Булгакова).

Таке розмаїття поглядів на «Догматическое богословие» Макарія мало під собою певне підґрунтя. Одна із можливих причин полягала в різниці наукових і освітніх традицій Києва, Москви та С-Петербурга. КДА була спадкоємицею Києво-Могилянської академії, традиції якої тяжіли до Заходу, в той час як у Московській академії досить сильними залишалися впливи візантизму та святоотчої традиції догматичного напрямку Московської духовної академії, започаткованого митрополитом Філаретом (Дроздовим). Тож не дивно, що Філарет піддав богословську працю Макарія мовчазному осуду. До речі, Г. Флоровський відверто симпатизував митрополитові Філарету, можливо тому так скептично ставився до наукових досліджень Інокентія (Борисова) та послідовників його наукової школи. Проте в даному випадку не варто відкидати думку й про наукову значимість зазначеного богословського твору.

Подальша наукова праця Макарія (Булгакова) була близькою йому ще з часів навчання в КДА й здебільшого стосувалася церковної історії. Найбільш вагомим серед його наукового доробку є багатотомне видання «История Русской Церкви», над яким Владика працював до останніх днів свого життя. Ці твори були однозначно схвально прийняті в суспільстві й принесли йому заслужену славу історика церкви.

Митрополит заповідав, щоб на кошти, отримані від реалізації його наукових творів, після його смерті була започаткована щорічна премія для заохочення кращих досліджень з богословських і світських гуманітарних наук.

Премія імені покійного митрополита Московського Макарія в розмірі 6 000 крб. у 1886 р., згідно з рішенням Ради Казанської духовної академії, затвердженої Казанським і Свіязьким архієпископом Паладієм, за твір «Ведомости о некоторых литургических рукописях Ватиканской библиотеки» була присуджена професору церковної археології Академії, в подальшому професору Новоросійського університету М. Х. Красносельцеву [10, арк. 3-10].

Таким чином, вихованець КДА Макарій (Булгаков) зробив вагомий внесок у розвиток богословської та історичної науки. Упродовж значного періоду часу він підтримував зв'язки з духовенством Південної України, яке жваво цікавилось його науковим доробком. Наукова спадщина митрополита не втратила свого значення й зберегла актуальність до наших днів.

Література:

1. Серафимов С. Памяти преосвященного Макария (Булгакова), митрополита Московского / протоиерей Серафим Серафимов // ЗООИД. – Одесса, 1883. – Т. XIII. – С. 223-230.
2. Титов Ф. И. Московский митрополит Макарий Булгаков / Ф. И. Титов // Труды КДА. – 1895. – Т. 1. – Кн. 8. – С. 509-537.

3. Никольский А. И. Описание рукописей, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего Синода / А. И. Никольский. – Т. II. Выпуск второй. – СПб. : Синод. тип., 1910. – 957с. Примечания – 170 с.
4. Титов Ф. И. Московский митрополит Макарий Булгаков / Ф. И. Титов // Труды Киевской духовной академии. – 1894. – Т. 2. – Кн. 6. – С. 217-256.
5. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. Флоровский, протоиерей. – Париж, 1937. – 599 с.
6. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н. И. Барсов. – Вып. 1. – СПб. : Елеонский, 1884. – 150 с.
7. Митрополит Макарий (Булгаков) История Русской Церкви [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.klikovo.ru/books/43364/43366.html>
8. Флоровский Г. В. Пути русского богословия.
9. Діанова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 319 с.
10. Держархів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1374.